

ר' נחמיה בן שלמה הנביא וכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 752

מאת **משה אידל**

א.

הספרות האשכנזית שנוצרה בימי הביניים, בעיקר במאות ה"א-ה"ג, היא מן היצירות המגוונות והמשפיעות ביותר בימי הביניים היהודיים. מגוונות – על שום הסוגות הספרותיות הרבות בה: הלכה, פרשנות המקרא והתלמוד, פיוט, פרשנות הפיוט, תורת הסוד,

ספרות מוסר, מאגיה ואף לפעמים ספרות יפה. אין ספק כי תסיסה תרבותית זו נבעה מהיותה של אשכנז שער שדרכו עברו מסורות מהמזרח לאירופה, בעיקר לאחר שהגיעו תחילה לאיטליה, ויש להניח כי גם דרך רוסיה הגיעו ספרים לאשכנז. למרות הניסיונות ההיסטוריים המחרידים שהתנסו בהם קהילות אשכנז הצליחו מנהיגיהן להניב יצירה ספרותית ענפה אשר קבעה לדורות את דפוסיה של ההתנהגות הדתית באזורים אלה ואף מחוצה להם. עם עמודי התווך של היצירה בכמה מהתחומים הנזכרים נמנים בני משפחת קלונימוס המפורסמת, שמוצאה מצפון איטליה, והסמוכים על אוצרות הרוח שהיו קניינה של משפחה זו, בעיקר ר' אלעזר מוורמס. לדעתי אפשר להראות כי אכן באזור של חבל הריין, שבו פעלה משפחת קלונימוס, תורות סוד שהועלו על הכתב רק בראשית המאה ה"ג כבר הילכו כמאתיים שנה קודם לכן.

אולם בצדה של הפעילות הידועה והמפורסמת של בני משפחת קלונימוס וממשיכיהם היו גם אחרים, שלא הסכימו לכיוונים הדתיים שהתגבשו אז וזכו לתפוצה רחבה בזכות פעילות המשפחה. המפורסם שבהם הוא ר' משה בן חסדאי מתקן, אשר בחיבורו "כתב תמים" ביקר בחריפות את העולם הרוחני של בני משפחת קלונימוס. עיקר טענתו הוא שחזירתם של יסודות פילוסופיים ליהדות – בייחוד תורת הכבוד של רב סעדיה גאון – משבשת את ההבנה הנכונה של הטקסטים הקלסיים.

דומני כי מבחינה דתית בתווך שבין תורותיה של משפחת קלונימוס ובין הביקורת החריפה של ר' משה מתקן עליהן נמצאת אישיות אשכנזית שקיומה ופעילותה לא משכו את תשומת לב החוקרים. כוונתי לר' נחמיה בן שלמה הנביא, הידוע גם כר' טרושטלין הנביא מארפורט, בן דורו הצעיר במקצת של ר' אלעזר מוורמס. לדעתי אפשר לזהות את בעלותו על למעלה מעשרים חיבורים קצרים, עלומי שם ברובם, הנתונים בעשרות רבות של כתבי יד (יש קטעים וחיבורים קצרים שהחוקרים ייחסו לר' אלעזר מוורמס, אך באמת כתב אותם ר' נחמיה). חיבורים אלה כוללים פרשנות ענפה על שמות האל – בייחוד פירושים אחדים על השם בן מ"ב אותיות ועל השם בן ע"ב אותיות – על פיוטים ארץ-ישראליים, על החיבור "שבעים שמות של מטטרון" (שנדפס ב"ספר החשק"), על ההפטרה ועל חלקים אחדים מנוסח התפילה האשכנזי, וייתכן שנכלל בהם גם חיבור של פיוט אחד ליום כיפור. אני סבור שיש לייחס לר' נחמיה גם את החיבור שנדפס בעילום שם "ספר הנבון".

בכל החיבורים הללו ניכרת השפעתן המכרעת של ספרות ההיכלות, של הספרות המאגית היהודית ושל ספרות המדרש המאוחרת. שלא כבני משפחת קלונימוס, ר' נחמיה ממעט מאוד להזדקק ל"ספר יצירה" ולהשקפות אסטרונומיות או לדיונים על אודות יצירת הגולם, שהיו לעמודי התווך של השקפות משפחת קלונימוס בתורת הסוד. לעומת זאת ניכרת אצלו התעניינות רבה ביותר בתפקידיו של המלאך מטטרון, ואופייני במיוחד לחיבוריו הוא העיסוק במלאך חשוב ושמו יהואל. בכתביו דיון בעל אופי מיוחד בשמו של מלאך זה, דיון שהייתה לו השפעה רבה על תורת הסוד היהודית, המקשר את יהואל למושג "בן" כיוון ששניהם עולים בגימטריה 52. במקום אחר נזקק ר' נחמיה לגימטריה אחרת: "משיחו בן" = "בנו משיח", ובמקום נוסף אף נזכר, כפי שהראה יהודה ליבס, הביטוי "ישוע שר הפנים". סביר להניח, הציע ליבס, שלפניו גלגול של תפיסה יהודית-נוצרית מוקדמת בהרבה.

פנים בו יבואו ויבדוק עבדך ויטה להם רצונך והם יעשו כרצונך.
 לכה ילדך בן ידך 11 אם בחשת שיכספר לך שר שר
 שרשורתי וירדש עבדך פה אל פה יבוס כי יום ואלי וסבל בשר
 ואל תטהר יין אלא פל להם עשתי כידך נתיח וטוחו חקבים בלתי
 מערב ועד ערב ואל תבא בן אנשים והשכיר כן האשה וכן חקמי
 וחוב וחיבורי והחם ויכיל בבילה והם ראית קרי חורר להפלתך ותע
 והעבדך ירשא בן שעתה בבילה ואל יהי עבדך עורב וחוכר אול
 השכיר על פני עבדים ובשאתה רואה שר ויבא וחיילתיה כסבין
 אל בשא כן העבדול כעני שיהיה אונס לך טאל כרני טה ארן 2
 וטאל כרני שר טא כן אחריו מטרותים ובחשבינו טוהיר אותם
 טישכור אותך ויעצור חפצך ויאהבן אב אן אב ארובי רישאן אן
 טשאך ואילו הטיחיל פ טוהנכר כטוהנכר לטרה ליבנס כענכר 3
 אהיה ייטה כלם איה אהה אנהם ארובם טון 4
 יה החכערן אבטם עיהם אבטם כטאג כטאסנור לים חלון 5
 אבטפיה ליל נפטו כרובם כטכס וזכרם קבורי אבטפיה אבטם חנה 6
 כטאג טאק אן אט כחכב לטכניא חכב שר טקסא פרח ביטפיה 7
 הנכסבי כב טובי בלעתי אן כניסיה ניטפיה כטכססטס 8
 כככנסנה סכניסנד אהאן נכס אהן כן איה החודים לטלחי 9
 ואם יען לך חותם אן טכעק עכחורם לעשתי פלאהם הם יקייכר 10
 ארובו לכיל רב טוהרעה ירב עגול לחנך בן ידך 11 לטופע
 לחטור ככיה פכרות עינים שחריכום חלטרום פריאותם ייח
 פריאונסיהם הפילוחינינים 12
 יהואל על טב טוביעה בקריא טוהיא כורכר כבל עק לטכיה הטופיע
 טכטכע לישל טלא ולקוחם יהואל הוא טכועיה טב כן חואיל 13
 לעשית לו לעם חואיל אותיות יהואל וכן הוא אונס נוראל פטור
 לטכיה יהואל טאל את העם חל לטון טכועיה לו לעם אהינד
 לטלול ולעשית אותיות ולטעם ואותיות לטענה ממזר לטעם 14
 טענה מדיכר הטכועיה יהואל על טב טוהיה רבן טלאטרה
 אבינו יהואל למד לאברהם אבינו כל חוכמה טב יהואל משרד
 באר את חתונה יהואל אותיות יהואל משה באר אונסיה
 טיאברהם לפי שאברהם אבינו היה בן חמשיין ושרי בטכיל
 את חוכמה טב ואת הנפט אשר עשור חזון ותצאמן העבדו
 וטכעביר באר ייחא וזמשיין ותרי בני יהואל 15 יהואל
 הוא הפילאן שקרא למטה רבין לעלות לשמיים כפיטת
 טוהירין יט ואל משה אמר ענה אל יי עלי אלו מיכע
 ליה אלה עלי לאיונו מלאך טשימו כטם רבן אל יהיה 16
 אונסיה יהואל יהואל הוא מחרים ומקדוד לשלם לב
 אים כעשתי יהואל אם ארוב הוא רטע נעשיה מלוח מיד
 מטלח 17

אם כן, ר' נחמיה הוא דמות מיוחדת במינה בנוף האשכנזי. ייחודו גם בתפיסה הדתית – במסורות על מלאך שהוא "בן" ונושא את השם המפורש – וגם בנטייה ברורה מאוד לכיוון המאגי, הרבה יותר מבני משפחת קלונימוס. ולמרות שוני זה בין שני הכיוונים שהיו בנמצא באשכנז, מתברר כי צאצא של ר' יהודה החסיד, ר' משה עזריאל בן אלעזר הדרשן, הכיר חומר של ר' נחמיה והתייחס במפורש לפירושו ל"שבעים שמות של מטטרון", והוא נזכר גם בכתבי יד אשכנזיים (בכ"י פרמה, פלטינה 2342 [541], דף 264 נזכר ר' נחמיה פעם אחת בתואר "מורי").

ב.

עם כתיב היד הרבים המחזיקים חיבורים ודיונים משל ר' נחמיה – כאמור ברובם הגדול בעילום שם – נמנה כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. Add. 15299, מס' 752 לפי הקטלוג של מרגליות. יש בכתב היד הזה חיבורים קצרים שלמים של ר' נחמיה הנתונים לנו גם בכתבי יד אחרים, כגון פירוש לשם בן מ"ב אותיות (דף 105א-106ב), אך יש בו גם רשימות המשתרעות על פני דפים אחדים ונושאות את חותם סגנונו של ר' נחמיה, ובייחוד יש בו דיונים רבים בעלי אופי מאגי (למשל בדף 137ב).

כתב יד זה איננו בלתי ידוע במחקר. להפך: על תולדותיהם של התכנים המצויים בו ניטש ויכוח חריף, אולי חריף ביותר שהתנהל על כתב יד כלשהו בתורת הסוד היהודית, בין ד"ר ישראל וינשטוק, שדימה למצוא בו את אוצר הסודות שהביא עמו אבו אהרון הנודע מבגדד לאיטליה במאה התשיעית, ובין פרופ' גרשם שלום, שהפריך את הוכחותיו של וינשטוק אחת לאחת ואין לי ספק כי הצדק עמו. אולם לאחר שהוסרה בעלותו של אבו אהרון מעל החלק הרלוונטי של כתב היד, נשאלת השאלה מהו החוג שממנו נבע החומר המאגי האשכנזי שאיננו שייך לחלק הקבלי של כתב היד (שכן בכתב היד יש גם חומר רב מראשית הקבלה בפרובנס ובספרד, שאין לו נגיעה ישירה לר' נחמיה). ככוונתי להביא כאן ראיה ישירה, ולא רק על סמך דמיון סגנוני או מושגי, להשתייכותו של דיון חשוב שבכתב היד הזה לר' נחמיה בן שלמה.

בדפים 33א-34ב של כתב היד יש רשימות שעיקרן גימטריות האופייניות לר' נחמיה, ואפשר למצוא בייחוד בפירושו ל"שבעים שמות של מטטרון". אזכיר כאן רק אחת, שאין לה אח ורע בבית מדרשם של בני משפחת קלונימוס. בדף 34

כתב יד לונדון 752, עמ' 34. באדיבות הספרייה הבריטית.

נאמר: "בן בגי" [=בגימטריה] אליהו יהואל וגם יהוה והיה". בפירוש ל"שבעים שמות של מטטרון" אנו מוצאים:

יהוה והיה בגי" ב". לפי שהיה אדם שהוא בן חנוך יד. ובגי" בכ"ל. לפי שהוא סובל את העולם כלו. והוא נשען באצבע הקב"ה. ורמז בו השם הנכבד שני פעמים עשרים וששה גם בני אליהו" גם יהוא"ל.

הזיקה בין אליהו, יהואל ו"בן" היא מיוחדת במינה, כל שכן בצירוף השם המפורש. נדירה ביותר היא הופעת שם המלאך יהואל, הנזכר בשני הטקסטים. ואמנם כמה דפים אחר כך בכ"י לונדון, בדף 45, שוב בטקסט עלום שם, אנו קוראים:

יהואל על שם שהיה רבו של אברהם אבינו והוא למד לאברהם אבינו כל התורה שנ' 'והואיל משה באר את התורה' [על פי דברים א, ה], והואיל אותיות יהואל, משה באר אותיות שאברהם, לפי שאברהם אבינו היה בן חמישים ותרי כשקבל את התורה שנ' 'ואת הנפש אשר עשו בחרן' [בראשית יב, ה; בבלי, עבודה זרה ט ע"א] [...] וחמישיין ותרי בגי" יהואל. יהואל הוא המלאך שקרא

למשה רבינו לעלות לשמים. במסכת סנהדרין [לח ע"ב] יש "ואל משה אמר עלה אל יי" [שמות כד, א] – אלי מבעי ליה? אלא עלה לאותו מלאך ששמו כשם רבו אל יהוה אותיות יהואל.

בחלקה המסיים של המובאה ("יהואל הוא המלאך שקרא למשה...") נשתמרה כנראה מסורת אחרת של הדיון התלמודי החשוב שבסנהדרין לח ע"ב במעמדו של המלאך מטטרו: בנוסחים הנדפסים של הגמרא ובציטוטי הגמרא הרבים מימי הביניים שם המלאך הוא מטטרו, ואילו כאן נזכר השם יהואל, הנדרש מנוסח מילות הפסוק בספר שמות – "אל יהוה". אופיינית לר' נחמיה דרך מדרש זו של שמות המלאכים מצירופי אותיות בפסוקים, ואינני מכיר מחבר שעשה זאת לפניו. אולם גם אם הקישור בין "אל יהוה" ל"יהואל" אופייני לר' נחמיה, אין לומר כי הוא בדה מלבו נוסח של הגמרא והשמיט לצורך זה את שמו של מטטרו, מלאך שעסק בו יותר מכל מחבר יהודי אחר שאני מכיר, בייחוד בפירושו ל"שבעים שמות של מטטרו". אכן, כפי שהעיר גרשם שלום, יש בידינו עדות של המחבר הקראי אל-קירקיסאני, בן המאה העשירית, כי בתלמוד היה כתוב לפסוק שבשמות "מיטטרו" הו"י קטן". מכאן שהשם המפורש יוחס בנוסח מסוים של התלמוד למלאך, כמו שמתברר מדברי ר' נחמיה. אולם מכל מקום חשוב לציין כי לפחות במקרה אחד נוסף השתמר אצל ר' נחמיה נוסח של דיון תלמודי בצורה שונה במקצת מן המקובל, וככל הנראה נוסח זה עדיף על המצוי בידינו. שלום גם הראה כי הקשר בין יהואל ובין אברהם כבר מצוי בחיבור פסידו-אפיגרפי שנכתב בעת העתיקה ושמו "האפוקליפסה של אברהם", ולפיכך הוא סבור כי מסורת קדומה נשתמרה בכ"י לונדון הנידון כאן.

הרי לפנינו מצב מעניין: בפסקה אחת של כתב היד נשתמר נוסח עדיף ואולי אף קדום יותר של דיון תלמודי בעניין המלאך

שער הספר "רזיאל המלאך", מהדורת אמסטרדם תס"א

יהואל ומסורת המצויה עוד רק בחיבור אפוקריפי עתיק, ובפסקה אחרת של אותו כתב יד ממש מצויה הגימטרייה "יהואל" = "בן" = חמישים ושתיים, אשר המקבילה שלה ב"שבעים שמות של מטטרו" עוררה את ליבס לשער כי לפנינו מסורת שמוצאה אצל יהודים-נוצרים, שחיו כידוע בעת העתיקה המאוחרת. החוקרת הצרפתייה מדלנה סקופלו (Maddalena Scopello), שעסקה הרבה במלאך יהואל כפי שהוא נזכר בחיבורים גנוסטיים, כתבה במאמר מעניין שפרסמה, מתוך התייחסות לדבריו של שלום על קדמותה של המסורת על יהואל: "על ידי חקירתם של טקסטים [גנוסטיים] אלה מנאג' חמאדי אפשר לשחזר חוט מוביל ומסורת הגותית שנמשכה עד לימי הביניים". גם אם אינני מסכים עם פרופ' סקופלו בכל מסקנותיה דומני כי דבריה, המבוססים במקצת על דברי ר' נחמיה, מעניינים מאוד. עיון בחיבורי ר' נחמיה מגלה שורה ארוכה של דיונים על המלאך יהואל שאכן, לפחות בחלקם, עשויים לשקף מסורות קדומות יותר.

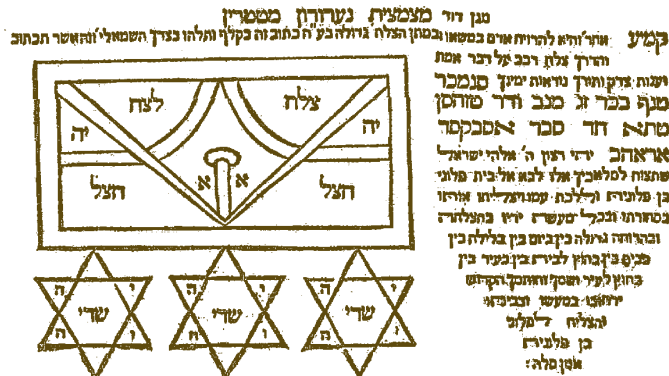
נעבור עתה אל השאלה אם אפשר לקבוע את בעלותו של ר' נחמיה על המובאה מכ"י לונדון באופן מובהק יותר מן ההקבלות הרעיוניות שבינה ובין כתביו האחרים. לצורך זה נפנה תחילה לכתב יד אחר, הוא כ"י קמברידג' Add. 858.2. חלקו הראשון של כתב יד זה, Add. 858.1, מחזיק תערובת של חומר קבלי ממקורות ספרדיים, חומר מחוג הכרוב המיוחד שנכתב כנראה בצרפת וחומר של ר' נחמיה בן שלמה, בעיקר פירושים לחומר ליטורגי. בחלק השני יש חיבור אנונימי שעניינו שאלות ותשובות על נושאים מנושאים שונים במסורת היהודית, ומצוטטים בו אישים אשכנזים וצרפתים. בין הדיונים נמצאת הפסקה הזאת (דף א30):

ת"ל מפני מה אנו אומ' בכל התלמוד עד שיבא אליהו מניין מן התורה שעתיד אליהו לבאר ספיקות יותר משאר הנביאים. תירץ מה"ר טרושטלין: משו' דכתי' "הואל משה לבאר את התורה" [על פי דברים א, ה] אומ' משה לישר': מי שיש בשמו להואיל יבאר לכם התורה ומי הואיל אליהו. מנ"ל אליהו גימ' הואיל.

דומני כי הקשר שבין מובאה זו ובין המובאה האנונימית מכ"י לונדון ניכר דיו לקבוע את בעלותו של ר' טרושטלין על המובאה האנונימית.

מחבר שיש בכתביו דמיון מסוים לדברים הללו הוא ר' אפרים בן שמשון, פרשן אשכנזי שכתב באמצע המאה הי"ג והשפעתו

אתך זה כמה שנים על כן יקרא שמך אתה בישראל עוד רואיאל החוזה בן מקוראל החי [...] והחיים הם בני אברהם ויצחק וישראל אבותינו וכל הדבקים בהם ידבקו באלהי האמת ויחיו עמנו" (עמ' לח). בשיטתו של אבולעפיה זהה יהואל לשכל הפועל בשיטת הרמב"ם, ולפנינו אפוא שילוב מרתק בין מסורת אשכנזית להגות פילוסופית ממוצא ספרדי. אין רואיאל בן מקוראל אלא אברהם בן שמואל, כלומר אברהם אבולעפיה ואביו. מלאך בעל שם תאופורי מכנה את המקובל האקסטטי בשמות תאופוריים.

תיאור אחת הקמעות מתוך הספר "רזיאל המלאך"

היכרותו של אבולעפיה עם חומר של ר' נחמיה היא מעל לכל ספק: כמה שנים לפני כתיבת "ספר האות" הוא מצטט קטע חשוב מפירוש "שבעים שמות של מטטרון", שעוסק במלאך יהואל, ב"ספר סתרי תורה" שלו, שנכתב ברומא בשנת 1280 והוא פירושו ל"מורה הנבוכים" לרמב"ם (הוא מייחס את המובאה בטעות לר' אלעזר מוורמס). אין זאת אומרת כמובן כי כל מה שהיה בידי המקובל האקסטטי הוא חיבור זה של ר' נחמיה, וסביר להניח כי חומר דומה למה שהובא לעיל מכ"י לונדון, העוסק בזיקה בין יהואל לאברהם, הגיע אליו והשפיע על היווצרות ההתגלות שהוא זכה לה, לפי תיאורו, מהמלאך יהואל. מסתבר כי ב"פירוש ספר החיים", אחד הפירושים לספרי הנבואה האבודים שנכתבו בשנים 1279-1282, מופיעות המילים "בן אברהם, יהואל רזיאל". לדעתי יש לפרשן בדרך גימטרייה: "יהואל" = "בן", "רזיאל" = "אברהם". תיבות אלה מציינות שיהואל, בנו של האל, מתגלה לאברהם - הוא רזיאל - דהיינו אברהם אבולעפיה. גלגול מעניין נוסף של הפרשנות הזאת לדברים א, ה נמצא, כפי

של ר' נחמיה ניכרת בדיונים רבים שלו. הוא כותב בפירושו לדברים א, ה: "הואיל אותיות יהואל והוא שר התורה". כפי שראינו במובאה מכ"י לונדון, יהואל אכן מתואר כמי שלימד למשה את כל התורה. אולם השפעה רבה יותר הייתה לפירוש זה של ר' נחמיה על חיבור קבלי קלסי, "ספר הפליאה", שנתחבר באימפריה הביזנטית בשלהי המאה ה"ד. בחיבור זה מצאתי עמוד שהועתק, כמובן בלא ציון מחברו, מפירוש של ר' נחמיה על שם מ"ב והראיתי במקום אחר כיצד פירש המקובל עלום השם את דברי המחבר האשכנזי. והנה מיד אחרי קטע זה נאמר:

ויש פירושים רבים שנעלמו מעיני כל חי ועתיד אליהו הנביא לפרשם וזהו מה שרמזו רז"ל בשבעה מסכתות תיקו "תשבי" "יתרץ" "קושיות" ובעיות. וגם רמז מן התורה שאמר משרע"ה "הואיל" משה, הוא רבו של משה שנקרא "יהואל" כשתהפך האותיות. א"ל: ר' גם אני שמעתי פירוש אחר שהוא "אליהו" בהפוך אותיות. א"ל בני יפה דעתך מדעתי, והוא עתיד לפרש התורה בשבעים פנים (ספר הפליאה, א, דף נה ע"ב).

הצמידות בין קטע זה ובין דבריו של ר' נחמיה על שם מ"ב, המצוטטים לפניו, היא ראייה נוספת לזיקה בין המובאה מכ"י לונדון ובין ר' נחמיה.

ג.

האם יש בדיונים אלה יותר מפרשנות גרידא - גם אם מרתקת - ומעבר של מוטיבים ממקורות קדומים אל אשכנז בימי הביניים? האם אפשר לזהות גם נימה מיסטית בזיקה שבין המלאך יהואל ובין אברהם? ב"אפוקליפסה של אברהם" מתוארת התגלות של המלאך בעל השם התאופורי לאברהם אבינו, וכן הוא בכתבי ר' אפרים בן שמשון. את ר' נחמיה עצמו מכנים ר' נחמיה הנביא, ותואר זה מופיע גם בצירוף לכינוי טרושטלין. "ספר הפליאה" כותב כחיבור שמתיימר להיות חזיוני. אולם אני מניח כי מסורות ספרותיות מוקדמות אלה, או מקורותיהן, הפכו לחיזיון מיסטי אשר מי שחוה אותו מוסר אותו בגוף ראשון.

בשנת 1288 סיים אברהם אבולעפיה את כתיבת ספרו הנבואי היחיד שנשאר בידינו, הוא "ספר האות", שיש בו תיאור של כמה מראות מעניינים של מלחמות באחרית הימים. הספר מסתיים במשפט הזה: "ושמי אני יהואל אשר הואלתי לדבר

דן, יוסף, עיונים בספרות חסידי אשכנז, רמת-גן: מסדה, 1975

וינשטוק, ישראל, "אוצר הסודות" של אבו אהרון – דמיון ומציאות (תשובה לגרשם שלום), סיני נד (תשכ"ד), עמ' רכו-רנט

וינשטוק, ישראל, "גילוי עזבון הסודות" של אבו אהרון הבבלי, תרביץ לב (תשכ"ג), עמ' 153-159

ליבס, יהודה, "מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים", המיסטיקה היהודית הקדומה: דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו), בעריכת יוסף דן, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"ז, עמ' 171-195

ליבס, יהודה, "צדקת הצדיק: יחס הגאון מוילנא וחוגו כלפי השבתאות", קבלה 9 (2003), עמ' 279-278

ליבס, יהודה, "תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית", דעת 50-52 (תשס"ג), עמ' 286-288

ליברמן, שאול, שקיעין: דברים אחדים על אגדות, מנהגים ומקורות ספרותיים של היהודים שנשתקעו בספרי הקראים והנוצרים, ירושלים: ספרי וארהמן, תש"ל

ספר האות, מהדורת אמנון גרוס, ירושלים תשס"א

ספר החשק, מהדורת יצחק מאיר עפשטיין, למברג 1865

ספר הפליאה, פרמישלא תרמ"ד

פירוש ספר החיים, נדפס במצדף השכל, מהדורת אמנון גרוס, ירושלים תשס"א

פירוש רבינו אפרים על התורה, ירושלים תשנ"ב

שלום, גרשם, "האם נתגלה עזבון הסודות של אבו אהרון הבבלי?", תרביץ לב (תשכ"ג), עמ' 252-265

שלום, גרשם, ראשית הקבלה, ירושלים-תל-אביב: הוצאת שוקן, תש"ח

שלום, גרשם, שדים, רוחות ונשמות: מחקרים בדמונולוגיה, ערכה אסתר ליבס, ירושלים: מכון בן-צבי, תשס"ד

Gaster, Moses, *Ilchester Lectures on Greco-Slavonic Literature*, Ludgate Hill, London: Truebner & Co., 1887

Idel, Moshe, *BEN: Sonship and Jewish Mysticism*, London-New York: Continuum, 2007

Idel, Moshe, "From Italy to Ashkenaz and Back: On the Circulation of Jewish Mystical Traditions", *Kabbalah* 14 (2006), pp. 47-94

Idel, Moshe, "Some Forlorn Writings of a Forgotten Ashkenazi Prophet: R. Nehemiah Ben Shlomo Ha-Navi", *Jewish Quarterly Review* 96 (2005), pp. 188-196

Scholem, Gershom, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York: Schocken, 1967

Scholem, Gershom, *Origins of the Kabbalah*, trans. Allan Arkush, ed. R. J. Zwi Werblowsky, Philadelphia: Princeton University Press, 1987

Scopello, Maddalena, "Youel et Barbelo dans le traité de l'Allogene", *Colloque International sur les textes de Nag Hammadi*, ed. Bernard Barc, Quebec: Les Presses de L'Université Laval, 1981, pp.374-382

שהראה ליבס, גם בחוגו של הגאון מוילנא, אצל ר' מנחם מנדל משקלוב, תלמידו שהלך מכמה בחינות בעקבותיו של אברהם אבולעפיה.

T.

תיאור גלגולה של המובאה האנונימית הקצרה מכ"י לונדון עשוי ללמדנו משהו כללי יותר על תולדות המיסטיקה היהודית: יסודן של תורות מיסטיות עשוי להיות תפיסות שנתגלגלו מאות בשנים כמסורות פרשניות, ואישיות בעלת נטייה למיסטיקה אימצה והפיחה בהן נשמת חיים. תהליך זה עיקרו מפגש בין מסורות מוקדמות שהגיעו מהמזרח התיכון לאשכנז, ומאוחר יותר עברו מאשכנז לספרד, לאיטליה, לאימפריה הביזנטית בכלל ולמזרח אירופה וחוללו התערורות ספרותיות וחויייתיות אצל אישים מסוימים. במקומות השונים השתלבו המסורות הללו במסגרות מושגיות שונות זו מזו והניבו מערכות הגותיות מורכבות המאפיינות את הלכי המחשבה היהודית בימי הביניים. הבנת תהליכי מעבר אלה וסוגי ההשתלבות של יסודות הבאים ממקורות שונים היא דרך חשובה לניתוח תורת הסוד היהודית. אולם בלי חקר מפורט בכתבי היד, המצויים בשפע לרשות החוקר, קשה יהיה לעמוד במשימה זו. מסתבר כי אמנם חלקים מכ"י לונדון הם אכן עדות להעברת מסורות אנגלולוגיות ומאגיות מהמזרח לאירופה, אך אם לא נעשה הדבר על ידי אבו אהרון מבגדד הרי סביר להניח כי ידם של ר' נחמיה ובני חוגו הייתה הן בהעברת תוכן כתב היד והן בהעברת החלקים המאגיים המוקדמים הנמצאים בו. בלי להמעיט בערכה של האפשרות כי אבו אהרון העביר מה שהעביר, אם יוכח הדבר, מה שאנו יכולים להוכיח עתה הוא שבקצה האירופי של צינור העברת החומר המזרחי ניצב מחבר אשכנזי שכוח, הנביא והמאגיקון ר' נחמיה בן שלמה מארפורט.

מקורות

אידל, משה, החוויה המיסטית אצל אברהם אבולעפיה, ירושלים: מאגנס, תשס"ב

אידל, משה, "על הפירושים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשם מ"ב אותיות וספר החכמה המיוחס לר' אלעזר מוורמס", קבלה 14 (2006), עמ' 157-261

אידל, משה, "פיוט לא ידוע ליום הכיפורים לר' נחמיה בן שלמה הנביא" (בהכנה).

אידל, משה, "פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לפיוט 'אל נא לעולם תוערין'", מורשת ישראל ב (תשס"ו), עמ' 25-36